

Christelijk-sociaal denken

door

Piet Hazenbosch, beleidsadviseur Dagelijks bestuur vakcentrale CNV

Inleiding

Er zullen binnen het CNV maar weinig mensen zijn, die de kreet "christelijk-sociaal denken" nog nooit gehoord hebben. Toch blijkt uit gesprekken dat er ook nogal wat mensen zijn, die niet precies weten wat christelijk-sociaal denken eigenlijk is. Het verband met Abraham Kuyper wordt soms nog wel gelegd, maar daarmee is het eerder iets antieks geworden dan een actuele manier van denken.

Deze lesbrief gaat over het christelijk-sociaal denken. In dit onnozele zinnetje zit eigenlijk al meteen een onduidelijkheid. Door het lidwoord 'het' te gebruiken wordt de suggestie gewekt dat je over 'het' christelijk-sociaal denken kunt spreken. Maar dat bestaat niet, net zo min als 'het' socialisme of 'het' liberalisme bestaan. Ook binnen het christelijk-sociaal denken bestaan uiteenlopende stromingen en worden andere accenten gelegd. Daarbij komt nog dat er feitelijk twee hoofdstromingen zijn, die veel overeenkomsten vertonen, maar ook verschillen. Het gaat om de protestants-christelijke manier van denken en om de rooms-katholieke manier. Op beide hoofdstromingen gaan wij in dit stuk in.

Geloof?

Christelijk-sociaal denken kan in simpele vorm omschreven worden als een christelijk manier van denken over de samenleving. Welke keuzes worden van uit de christelijke leer gemaakt als het aankomt op vragen, die met de inrichting van de samenleving te maken hebben? Met die vraag word overigens het speelveld stevig afgebakend. Het gaat in het christelijk-sociaal denken zelf niet om geloofsvragen of om theologische debatten. Het gaat wel om de vraag welke uitgangspunten uit het christelijk geloof de basis vormen voor het denken over de samenleving.

Deze benadering heeft overigens nogal eens ter discussie gestaan. Abraham Kuyper, die beschouwd mag worden als de Nederlandse grondlegger van de protestantse tak, was theoloog. Vanuit zijn theologische opvattingen stelde hij vragen aan zijn maatschappelijke omgeving. Vanuit zijn geloof gaf hij antwoorden. Maar ook hij kwam al snel tot de conclusie dat geloof en maatschappelijk handelen ten minste moeten worden onderscheiden.

In de modernere benadering gaat het meer om het delen van de uitgangspunten dan om het delen van het geloof. Maar helemaal ontwarren, helemaal scheiden zal in de dagelijkse praktijk voor veel christenen doenlijk zijn noch wenselijk worden geacht.

Uitgangspunten¹

De uitgangspunten voor het christelijk-sociaal denken worden gevonden in de bijbel. De centrale boodschap met grote maatschappelijke relevantie is de oproep tot naastenliefde. "Gij zult uw naaste liefhebben als uzelf", staat er. Dat is geen oproep om de dingen maar te laten, maar een oproep om actief dienstbaar te zijn aan de ander. Naastenliefde krijgt vorm in het doen van gerechtigheid. Bij het woord 'gerechtigheid' gaat het om het scheppen van de goede verhoudingen tussen mensen. Dat is meer dan 'ieder het zijne'. Hiermee zijn de twee dragende beginselen van het christelijk-sociaal denken benoemd. Maar het zijn beide hoogst abstracte begrippen, die nadere invulling nodig hebben.

De uitwerking van deze dragende beginselen leidt tot vier richtinggevende noties²: rechtvaardigheid, vrijheid, rentmeesterschap en verantwoordelijkheid. Over die vier notities een paar korte opmerkingen:

- **Rechtvaardigheid**

Rechtvaardigheid geeft de weg aan waarlangs de gerechtigheid bereikt kan worden. Het gaat om de juiste sociale en maatschappelijke verhoudingen. Mensen moeten in de samenleving tot hun recht en tot hun bestemming kunnen komen. Mensen zijn allemaal schepselen van God. Niet gelijk, wel gelijkwaardig. Mensen moeten gelijke kansen hebben tot maatschappelijke deelname en betrokkenheid. De samenleving moet vanuit dit gezichtspunt dan ook zo worden ingericht dat dat die gelijke kansen de ruimte krijgen. Daarbij gaat het overigens niet om de structuren alleen. Het gaat ook om de manier waarop mensen met elkaar omgaan.

- **Vrijheid**

Het uitgangspunt "je naaste liefhebben als jezelf" heeft alleen maar zin als je vrij bent. Niet vrij om te doen en te laten wat je wilt, want vrijheid in christelijk-sociaal perspectief heeft te maken met het opkomen voor je eigen vrijheid én met het opkomen voor de vrijheid van de ander. Jouw vrijheid hangt samen met die van de ander en wordt daardoor begrensd.

¹ Dit gedeelte is gebaseerd op het CNV visieprogramma "Verantwoordelijkheid in perspectief", Utrecht, 1994, 11-12 en op het openingsreferaat van Henk van Zuthem op het 3 Christelijk-sociaal congres in 1991, zie Congresboek van het Christelijk-sociaal congres 1991, Kampen, 1992, 27 e.v.

² Ik volg de noties, zoals die gebruikt worden in het CNV visieprogramma. In andere publicaties worden andere woorden gebruikt, maar de strekking is veelal dezelfde.

- **Rentmeesterschap**

De opdracht van de mens tot het bewerken en bewaren van deze wereld ligt in de scheppingsopdracht. Dat is de dienstbaarheid aan de schepping, aan wat is geschapen. Dat betekent dat telkens weer gezocht moet worden naar oplossingen voor problemen, die een duurzaam en houdbaar karakter hebben.

- **Verantwoordelijkheid**

De consequentie van gerechtigheid en naastenliefde is verantwoordelijkheid. De mens is geroepen tot verantwoordelijkheid, omdat hij niet alleen leeft. Mens-zijn krijgt betekenis in relatie tot een ander mens.

Bij verantwoordelijkheid gaat het niet zo zeer om het juridische begrip 'aansprakelijkheid', maar veel eerder om het morele begrip. De ene mens antwoordt de andere mens. De ene mens staat in relatie tot de andere mens.

In het scheppingsverhaal wordt verteld dat de gelovigen God aanvaarden als de Schepper van de hemel en van de aarde. Hij heeft ook de mens tot aanzien geroepen. En de mens antwoordt op die roep.

Verantwoordelijkheid is dan ook geen vrijblijvende aangelegenheid, die afgeschoven kan worden of die op de ene plaats of op het ene moment wel van toepassing is en op een andere plaats of op een andere moment niet. Daarom wordt in het christelijk-sociaal denken veel gesproken over de "persoonlijke verantwoordelijkheid".

Een begrip dat hier nauw mee verbonden is: substantiële verantwoordelijkheid. Daarmee wordt bedoeld op het feit dat de verantwoordelijkheid mens in zijn handelen rekening houdt met de gevolgen van zijn handelen voor de ander en het andere. Zo is menselijke vrijheid beperkt in zijn keuze, want het kiezen wordt bepaald door de gevolgen van dat kiezen.

Mensvisie

Achter iedere manier van denken over mens en maatschappij gaat een mensbeeld schuil. Uit het voorafgaande is al wel wat op te merken over de mensvisie in het christelijk-sociaal denken, maar toch is het goed daar nog wat over te zeggen.

In protestanse kring is de mensvisie heel lang gebaseerd op de gedachte uit de Heidelbergse Catechismus dat de mens niet geneigd is tot enig goed³. Deze sombere visie werd wel beleden, maar die visie is achterhaald en wordt ook in de geloofsleer van het protestantisme – uitzonderingen daar gelaten – niet langer aangehangen. Het accent in relatie tot het maatschappelijk handelen is veel meer verschoven naar de vraag welke daden het geloof voortbrengt⁴.

In de rooms-katholieke traditie heeft de pessimistisch beleefde mensvisie uit het Calvinisme nooit grote aanhang gehad en werd vanouds het accent op "de werken" gelegd.

Iedere isme heeft – zo blijkt uit de andere bijdragen aan deze lesbrieven – een eigen mensvisie. Die van het christelijk-sociaal denken kan het beste geduid worden met het begrip "de verantwoordelijke mens", waarover al eerder wat is geschreven⁵. Vanuit dat perspectief kan het menselijk handelen worden begrepen en kan nagedacht worden over antwoorden op relevante maatschappelijke vragen.

Blauwdruk?

Een ideologie is het geheel van ideeën dat ten grondslag ligt aan een wijsgerig stelsel. Het woord wordt vooral gebruikt in het kader van ideeën over de inrichting van de samenleving. In die zin is christelijk-sociaal denken een ideologie, want het zegt iets over de inrichting van de samenleving op basis van de genoemde uitgangspunten en noties.

In het socialisme, maar ook in andere ideologieën, is sprake van een ideale maatschappij. Veel schrijvers en denkers hebben dat utopia vormgegeven in een soort blauwdruk van een na te streven, gewenste samenleving. Dat gebeurt in het christelijk-sociaal denken niet. Wellicht wordt dat veroorzaakt door de geloofsopvatting dat de ideale samenleving pas in het hiernamaals vorm krijgt. Wellicht wordt dat veroorzaakt door de manier waarop tegen de ontwikkeling van de samenleving wordt aangekeken. In het historisch materialisme, dat Marx heeft ontwikkeld, is sprake van een min of meer onvermijdelijke gang van zaken, die uiteindelijk uitmond in een klassenloze maatschappij. In het christelijk-sociaal denken ontbreekt zo'n onvermijdelijke manier van denken. De samenleving ontwikkelt zich als gevolg van tal van op elkaar ingrijpende processen. Technologische ontwikkeling speelt daarbij een rol, maar ook de ontwikkeling van de cultuur, van de mens, van de menselijke verhoudingen. Er is veeleer sprake van een organische maatschappij-ontwikkeling, waarin telkens nieuwe vragen ter beantwoording opduiken. Een christelijk-sociale blauwdruk bestaat niet. Feitelijk sluit het christelijk-sociaal denken zo'n blauwdruk zelfs uit.

³ Het gaat om Zondag 3, vraag 8, die vaak verkeerd wordt geciteerd en daarom ook verkeerd begrepen. Hier de hele tekst:

"Vraag: Maar zijn wij alzo verdorven, dat wij ganselijk onbekwaam zijn tot enig goed en geneigd tot alle kwaad? Antwoord: Ja, wij; tenzij dan dat wij door den Geest Gods wedergeboren worden."

⁴ Zie Jacobus 2:14 "Wat baat het, mijn broeders, of iemand al beweert geloof te hebben, als hij geen werken heeft?"

⁵ Zie ook: J. Lanser: Menswaardig bestaan - motief en doel van sociale actie, Kampen, 1976

Ontstaan

Een ideologie ontstaat veelal omdat de omgeving, de samenleving vragen oproept, die om een antwoord vragen. Het christelijk-sociaal denken – zoals wij dat nu kennen – is ontstaan als antwoord op de ‘sociale kwestie’ in de tweede helft van de 19^e eeuw. De omvorming van de Nederlandse economie van een agrarische standenmaatschappij naar een kapitalistische klassenmaatschappij ging gepaard met een reeks van min of meer samenhangende sociale problemen. Het geheel van deze problemen wordt meestal aangeduid als “de sociale kwestie”. Arbeidsomstandigheden, woon- en leefomstandigheden, loon, gezondheid (zorg) en maatschappelijke veiligheid vormden ieder op zich, maar zeker ook in samenhang met elkaar een probleem dat sterk de aandacht trok. Volgens het in ons land heersende liberalisme was deze gang van zaken onvermijdelijk en een fase waar onze samenleving door moest.

In kerkelijke kringen werd daar anders over gedacht. Er was fundamenteel iets fout in de ordening van de samenleving. De sociale kwestie vroeg dan ook om meer dan wetgeving of ander gedrag. Het vroeg om een ingrijpende verandering in de opbouw van de samenleving, maar langs geleidelijke weg. De socialistische weg van de revolutie werd verworpen, want die verzette zich tegen de van God gegeven wetten. En juist daarin zat de kern van het probleem. De mens en de samenleving waren zo ver van God en zijn gebod afgedwaald dat alleen terugkeer naar het orthodoxe geloof een duurzame oplossing boodt. Deze gedachten werden voor een belangrijk deel ontwikkeld door een jonge Nederlands Hervormde predikant; Abraham Kuypers⁶.

Kuypers toespraak op het Sociaal Congres⁷ in 1891 wordt vaak beschouwd als het startpunt van het christelijk-sociaal denken in ons land. In een zeer omvangrijke toespraak gaf ‘de klokkenist der kleine luiden’ zijn visie op de sociale kwestie, op oorzaak en oplossing⁸. Kuypers leverde fundamentele kritiek op de inrichting van de samenleving, maar ook op de twee belangrijkste ideologieën van die tijd, het socialisme en het liberalisme. Beide waren het gevolg van de Franse Revolutie en het was die revolutie die de oorzaak was van veel van de maatschappelijke problemen. De slogan “ni dieu, ni maitre” leidde af van waar het echt op aankomt, nl. het herstel van het vertrouwen in God. De fundamentele, de architectonische oplossing voor de maatschappelijke problemen, kwam dan ook niet van de mens. Daarmee verzette Kuypers zich tegen een door de mens gegeven ordening.

Een ander centraal element in zijn betoog was zijn visie op de rol van overheid in de samenleving. De staat moest de samenleving niet overheersen, want dat zou ten koste gaan van de door God gegeven ordening. Anderzijds was het ook niet zo dat de staat geen rol diende te spelen. In Kuypers visie had de overheid wel degelijk een eigen rol, nl. het bestellen van Gods recht op aarde en het handhaven daarvan.

De vraag kan gesteld of Kuypers een middenpositie zocht tussen het socialisme van die dagen – die al het heil van de overheid verwachtte – en het liberalisme – dat al het heil van een goede marktwerking verwachtte – of dat Kuypers een eigen, een ‘derde weg’ beschreef.

Het is – zo komt het mij voor – het laatste. Kuypers zocht zijn aanknopingspunt voor zijn maatschappijvisie nadrukkelijk ergens anders dan de twee genoemde ideologieën. Weliswaar vergeleek hij zijn opvattingen met andere, maar zijn opvattingen zijn geen synthese van die twee. Hij zocht niet naar een middenweg, maar naar een eigen weg.

De samenleving is in Kuypers zienswijze opgebouwd uit kringen (wetenschap, kunst, arbeid en bedrijf, huwelijk en gezin), die zich naar door God gegeven levenswetten ontwikkelen en moeten kunnen ontwikkelen om aan de scheppingsopdracht te voldoen. De soevereiniteit van deze kringen is niet het gevolg van de goedheid van de staat, maar is het gevolg van de goedheid Gods. “De soevereiniteit in eigen kring” vormt de basis voor het denken over de rol van de overheid, maar vormt ook een basiselement in het denken over de verantwoordelijke mens.

Het Eerste Christelijk-sociaal Congres vormt als het ware een kristallisatiepunt. Veel van wat Kuypers in zijn beroemde rede naar voren bracht had hij al eerder gezegd en geschreven, maar door als het ware al zijn opvattingen in een grote rede samen te ballen, kreeg het meer zeggingskracht dan eerder⁹. Het Congres vormt de opmaat van een reeks ontwikkelingen. Het gaf een impuls – zij het met heel veel debat – aan het ontstaan van de christelijke vakbeweging. De oprichting van het samenwerkingsverband van christelijke vakbonden – het CNV in 1909 – is moeiteloos te verbinden met dat congres, maar vooral met de gedachten die door dat congres een brede verspreiding kregen.

⁶ Op de web-site van het Internationaal Instituut voor sociale geschiedenis (IISG.nl) is het Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland te vinden. Van Kuypers en anderen, die in deze lesbrief worden genoemd, zijn kleinebiografieën te vinden.

⁷ Pas later werd dit congres aangeduid als het Eerste Christelijk-sociaal Congres. Het christelijk karakter van het congres was zo duidelijk voor de betrokkenen, dat het woord eerst niet in de naamgeving voorkwam. Pas toen (na 1913) nagedacht werd over een tweede congres, kwam de naam christelijk-sociaal congres in zwang.

⁸ Proces-Verbaal van het Sociaal Congres gehouden te Amsterdam den 9, 10, 11, 12 November 1891, Amsterdam, 1892, 11 e.v.

⁹ Zo beschouwt Jan Romein – een belangrijke, marxistisch georiënteerde historicus – Kuypers rede als een van de belangrijkste ooit. Met name het feit dat Kuypers tegen de tijdgeest in de werkstaking in voorkomende gevallen als plicht duidde, droeg daar aan bij.

Verdere ontwikkeling

Kuypers opvattingen vormen het begin van een min of meer samenhangende geheel van opvattingen over de wijze waarop christelijk-sociaal gedacht kan worden. Maar na hem zijn opvattingen verder uitgewerkt, zijn opvattingen los gelaten of zijn er nieuwe opvattingen ontstaan.

Wij beperken ons in deze lesbrief tot die aspecten van christelijk-sociaal denken, die van betekenis zijn voor de christelijke vakbeweging. Het gaat daarbij over de relatie werkgever – werknemer, over (mede)zeggenschap en over de economische orde en natuurlijk over de rol van de overheid.

Talma en Sikkel

Een belangrijk punt van discussie in de eerste jaren van de 20^e eeuw was de vraag naar de gezagsrelatie tussen werkgever en werknemer. De vakbeweging – zo redeneerde J.C. Sikkel – vormde een inbreuk op de organische zienswijze op de onderneming, die immers een gemeenschap vormt van werkgever en werknemers. De vakbeweging streefde naar macht – gebruikte ook machtsmiddelen en bereikte daarmee precies wat zij beweerde te bestrijden, nl. het doorbreken van de macht van het kapitaal t.o.v. de arbeid. De vakbeweging draaide de rollen alleen maar om. Arbeidsvoorwaarden moeten dan ook niet voor alle arbeiders in een bedrijfstak worden geregeld door een vakbond, maar moeten per bedrijf tot standkomen in overleg tussen de werkgever en de werknemers van dat bedrijf.

A.S. Talma bestreed deze opvatting fel. In "De vrijheid van de arbeidende stand" betoogde Talma dat het gezag van de werkgever over de werknemer zich beperkte voorzover er afspraken gemaakt waren over het te verrichten werk en de daarvoor geldende voorwaarden. Het gezag was niet absoluut, maar beperkt en de arbeider kon zich in volkomen vrijheid laten vertegenwoordigen door wie hij wilde.

Talma trok in de discussie aan het langste eind, zij het dat H. Amelink – secretaris van het CNV – in de jaren twintig bij zijn gedachtevorming over de bedrijfsorganisatie en medezeggenschap teruggreep op Sikkel.

Het belang van deze discussie – voor de lezer in de 21^e eeuw wellicht onbegrijpelijk – schuilt in het volgende: Aan het eind van de 19^e en in het begin van de 20^e eeuw verschoof het accent in onze economie van agrarisch naar industrieel. De 19^e eeuw maatschappij was een standenmaatschappij, waarbinnen sociale mobiliteit beperkt was. In de 20^e eeuw werd sociale mobiliteit steeds vanzelfsprekender. Niet afkomst maar mogelijkheden speelden een rol. De discussie tussen Sikkel en Talma ging vooral over het verschijnsel van een veranderende visie op de plaats van de mens in de samenleving. Sikkels' visie sloot aan op de standenmaatschappij – ieder mens heeft zijn natuurlijke plaats –. Talma's visie liep vooruit op de kapitalistische maatschappij – de plaats van de mens is vrij.

Medezeggenschap

Herman Amelink¹⁰ stelde zich de vraag op welke wijze arbeiders betrokken behoorden te zijn bij de gang van zaken in hun eigen kring, die van bedrijf en arbeid. Het antwoord daarop was 'medezeggenschap', maar daar is niet alles mee gezegd. Amelink was een voorzichtig man, die zijn hand niet wilde overspelen en vanuit zijn organische opvattingen bepleitte hij geleidelijk invoering. Hij koos positie tegenover het liberalisme, waarin arbeiders als huurlingen werden gezien. Tevens verzette hij zich door zijn benadering tegen het socialisme, waarbij werkgevers en werknemers recht tegenover elkaar stonden. Omdat Amelink weinig voelde voor overheidsbemoeienis sprak hij zich uit voor bedrijfsorganisatie van onder op.

Medezeggenschap was in zijn visie overigens niet hetzelfde als wat wij vandaag de dag kennen. Amelink bepleitte per bedrijfstak een vorm van medezeggenschap, waarbij de erkende vakbeweging de arbeiders vertegenwoordigde. Wel meende hij dat medezeggenschap verder moest gaan dan arbeidsvoorwaarden en sociaal beleid. Ook economische vraagstukken vielen onder de medezeggenschap. Op die manier – zo stelde hij – kreeg de gezamenlijke verantwoordelijkheid pas echt betekenis.

H. Dooyeweerd – de ontwerper van de wijsbegeerte der wetsidee¹¹ – verzette zich tegen de benadering van Amelink. Hij wees met name economische medezeggenschap af, want daarmee werd afgedaan aan het eigendomsrecht van de ondernemer. Hij noemde Amelinks opvattingen dan ook onbijbels en revolutionair.

P.S. Gerbrandy – toen hoogleraar aan de VU, later minister-president – bestreed Dooyeweerd en steunde Amelink. Zij beiden grepen terug op Sikkel, die een onderneming als een arbeidsgemeenschap zag. Saamhorigheid en medeverantwoordelijkheid behoren benadering centraal te staan. En dat betekent medezeggenschap van arbeiders over alle aspecten van het bedrijf, ook de economische. (Andere belangrijke bijdragen werden geleverd door o.a. Slotemaker de Bruine)

De discussie met Dooyeweerd heeft lang aangehouden¹², ook omdat de discussie over publiek-rechtelijke bedrijfsorganisatie zeer lang duurde. Pas de Wet op de Publiek-rechtelijke bedrijfsorganisatie (PBO) maakte een einde aan de soms heftige discussies. Maar

¹⁰ H. Amelink: De vakveeningingsactie en de medezeggenschap der arbeiders in de bedrijven, Rotterdam, 1921

¹¹ De Wijsbegeerte der Wetsidee ('de WdW') is een systematisch, filosofisch systeem over de inrichting van de samenleving en is een uitbouw van Kuyper's gedachten over de kringen.

¹² Zie bijvoorbeeld: Jan Jacob van Dijk en Paul E. Werkman: Door geweld gedwongen - Het CNV in oorlogstijd, Utrecht, 1995, 69 e.v.

helemaal verdween de discussie nooit. Soms laaide deze weer op. Zo in de jaren '70 en '80 toen het CNV pleitte voor privaatrechtelijke regelingen op bedrijfstaksniveau.

Amelink had in zijn pleidooi voor medezeggenschap ook gepleit voor een of meer arbeidersvertegenwoordigers in de Raad van Commissarissen. Een discussie, die tot op de dag van vandaag periodiek de aandacht trekt.

De rol van de overheid

In de ontwikkeling van het christelijk-sociaal denken in de 19^e en het begin van de 20^e eeuw werd weliswaar een zelfstandige rol van de overheid gezien, maar wel een beperkte rol. Na de Tweede Wereldoorlog verschoof die opvatting.

Om de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie tot stand te brengen en in stand te houden was een overheid nodig, die daartoe bevoegd en geëquipeerd was, zo meenden W.F. de Gaay Fortmann (hoogleraar aan de VU) en M. Ruppert (voorzitter CNV). Dat wilde niet zeggen dat de overheid zelf bepaalde wat des overheids was, maar de vrees voor de almachtige staat vonden zij overdreven.

De discussie over de rol van de overheid was actueel, omdat de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog aanzienlijk waren en ons land – ook in economische zin – aan de rand van de afgrond stond. Het herstel zou niet vanzelf, niet langs de vrije markt tot stand komen, maar vergde centrale regie. De vraag was dan ook niet langer of de overheid een normaal onderdeel van de samenleving was, maar tot waartoe de overheid mocht optreden. Ruppert bepleitte een stevige mate van terughoudendheid. Zo moest in zijn visie de cao – het koninklijk strijdmiddel van de vakbeweging – uitgroeien tot de grondwet van de arbeidsverhoudingen¹³.

Kaderschoolrectoren

In 1948 richtte het CNV zijn eigen kaderschool op. Deze werd achtereenvolgens geleid door drie rectoren, die ieder een eigen bijdrage leverde aan de christelijk-sociale gedachtevorming.

Wij noemden al de rol van de eerste rector, W.F. de Gaay Fortman, die een eigenstandige rol toekende aan de overheid en die de overheid niet langer als een luguber monster wenste te beschouwen.

De Gaay Fortman werd in 1972 opgevolgd door B. Goudzwaard, in het dagelijks leven hoogleraar aan de VU. Ook Goudzwaard hield zich bezig met de rol van de overheid. Hij waarschuwde voor een verabsolutering van het begrip "soevereniteit in eigen kring". Dat begrip mocht niet worden gebruikt om invloed van anderen – met name de overheid – af te houden, maar vormde in zichzelf een opdracht. De overheid moest zich in zijn handelen laten leiden door het begrip rechtvaardigheid en zich van dat doel niet laten afbrengen.

Goudzwaard beschouwde het ongeremde streven naar economische groei als een gevolg van de liberale en socialistische gedachte dat de mens een autonoom wezen is, die op eigen wijze zijn lot bepaalt. Goudzwaard stelde daar het christelijk-sociaal denken tegenover. Hij pleitte niet voor het stopzetten van technologische vooruitgang of van economische groei, maar hij meende dat deze geen doelen in zichzelf waren. De normering van voortuitgang en groei, die hij voorstond, moest worden ontleent aan de maatschappelijke betekenis van de bijbel¹⁴.

Goudzwaard werd als rector van de kaderschool in 1985 opgevolgd door H.J. van Zuthem, eerst hoogleraar aan de VU, later in Twente. Van Zuthem was al vanaf het midden van de jaren zestig bij het CNV betrokken en speelde een rol in de discussies over medezeggenschap en verantwoordelijkheid. Hij was ook een van de initiatiefnemers voor de organisatie van het 3^e Christelijk-Sociaal Congres in 1991.

Van Zuthem plaats twee begrippen centraal in zijn denken: gerechtigheid en solidariteit. De gerechtigheid staat tegenover het liberale marktgehoof, de solidariteit bestaat ook tussen werkgevers en niet tussen werknemers onderling, zoals in het socialisme.

Een terugkerend element in zijn denken is de wederkerigheid van normen. Niet alleen de werkgever moet rechtvaardig handelen tegenover de werknemer, ook het omgekeerde is het geval. Deze benadering heeft ingrijpende gevolgen voor het denken over medezeggenschap. Dat is niet alleen een recht van werknemers, het is ook een plicht.

Van Zuthem werd opgevolgd door P.A. van Gennip, de eerste rooms-katholieke rector van de kaderschool. Een benoeming, die ook duidelijk wilde maken dat het CNV een interconfessionele organisatie wil zijn en niet alleen wil voortbouwen op de protestantse weg in het christelijk-sociaal denken.

Christelijk-sociaal Congres en CNV visieprogramma

De ruwe schets van de ontwikkeling van het christelijk-sociaal denken in de 20^e eeuw is niet volledig zonder stil te staan bij het 3^e Christelijk-sociaal congres en het daaruit voortvloeiende visieprogramma van het CNV.

Het 3^e Christelijk-sociaal Congres kwam bijeen onder de titel 'bedreigde verantwoordelijkheid'. Veel van de maatschappelijke problemen werden in de zienswijze van de samenroepers veroorzaakt door doordat mensen hun verantwoordelijkheid niet namen of omdat zij geen verantwoordelijkheid kregen toebedeeld. En toch is – zo was de conclusie van het Congres – de mens geroepen tot verantwoordelijkheid. De mens handelt niet autonoom, maar houdt bij zijn handelen rekening met de gevolgen van zijn handelen.

¹³ M. Ruppert: Naar een rechtsorde van de arbeid, Den Haag, z.j.

¹⁴ B. Goudzwaard: Kapitalisme en vooruitgang, Amsterdam, 1976

Daaruit vloeit het zogenoemde voorzorgsprincipe voort. En hij is bereid om verantwoording over zijn handelen af te leggen ten overstaan van andere mensen.¹⁵

Het Congres vormde voor het CNV de aanleiding om zich opnieuw te beraden op de verwoording van zijn maatschappijvisie. Dat gebeurde in "Verantwoordelijkheid in perspectief", dat in 1994 verscheen. Het visieprogramma neemt de persoonlijke verantwoordelijkheid als vertrekpunt voor het handelen. Vanuit dat perspectief wordt uitvoerig stilgestaan bij de maatschappelijke taakverdeling tussen de overheid en het maatschappelijk middenveld. Het CNV verwierp het primaat van de politiek en keerde in bepaald opzicht terug naar de kuyperiaanse gedachte van de soevereiniteit in eigen kring. In het visieprogramma wordt gesproken over domeinen. Gebieden waarop mensen en hun organisaties primaire verantwoordelijkheid dragen, daarbij niet gehinderd door het beleid op andere domeinen. Het CNV benoemt – in de traditie van het christelijk-sociaal denken – ook nadrukkelijk de eigen plaats en de eigen taken van de overheid. De overheid is er de mens ten goede, maar staat niet boven de mens. De overheid heeft een eigen domein met drie taken: een beschermende taak, een regelende taak en een bouwende taak¹⁶.

De katholieke sociale leer

In 1891 kwam het eerste Christelijk-sociaal Congres bijeen. In dat zelfde jaar – een paar maanden eerder – publiceerde paus Leo XIII de encycliciek *Rerum Novarum*. Een pauselijke boodschap, die wordt gezien als het rooms-katholieke antwoord op de sociale kwestie, die ook buiten onze landsgrenzen zeer herkenbaar was.

In de rooms-katholieke traditie werd van oudsher nagedacht over de betekenis van het geloof voor de samenleving¹⁷. De relatie tussen de staat en de kerk speelde daarbij een belangrijke rol en er was een bepaalde taakverdeling. De kerk droeg zorg voor het bovennatuurlijk welzijn van mensen met als einddoel het eeuwige leven. De staat was verantwoordelijk voor het natuurlijk welzijn van mensen. In die gevallen waarbij kerk en staat met elkaar te maken kregen, was de stem van de kerk doorslaggevend.

In de 13^e eeuw formuleerde de dominicaan Thomas van Aquino een aantal belangrijke uitgangspunten voor het rooms-katholieke denken over de maatschappij¹⁸. Toen in de 19^e eeuw ook de rooms-katholieke kerk werd geconfronteerd met de sociale kwestie, werd op de leer van Thomas van Aquino teruggegrepen – de katholieke sociale leer wordt dan ook wel geduid met neo-thomisme.

Toen in 1978 het pontificaat van Leo XII begon, paste deze de maatschappelijke strategie van de kerk aanzienlijk aan. Zijn voorganger, Pius IX, had gekozen voor een afzonderingstrategie en elke verandering in de samenleving afgewezen. Leo XIII koos er voor de maatschappelijke veranderingen tegemoet te treden en naar een min of meer bij de tijd passende oplossing te zoeken. De fundamentele oplossing voor de maatschappelijke problemen vormde een volkomen toewijding tot God van al het levende – daarin verschilden Pius en Leo overigens niet. Maar waar Pius nog meende dat de kerk eerst sterk in zichzelf moest worden, koos Leo voor 'de aanval'.

In de katholieke sociale leer kent de mens een dubbele natuur, hij is zowel individu als gemeenschapswezen. De maatschappij is dan ook opgebouwd uit verschillende gemeenschappen, die samen een geheel vormen. Als de belangrijkste zedelijke norm werd de solidariteit beschouwd. De diverse gemeenschappen zijn onderling met elkaar verbonden en behoren in harmonie met elkaar samen te leven.

Vanuit het mensbeeld – de dubbele natuur – kwam de kerk tot een visie op de economie: werkgevers en werknemers leiden samen de onderneming. Voor klassenstrijd was derhalve geen ruimte, maar ook het liberalisme werd met deze benadering verworpen. De maatschappij moest vanuit deze gedachte geordend worden in beroepstanden, in corporaties.

De rol van de staat was beperkt. De staat moest zich bekommeren om het algemene welzijn. Anders: de samenleving moest zo zijn ingericht dat niets de gelovige mens in de weg staat zijn einddoel – het eeuwige leven – te bereiken. Pas als een gemeenschap tekort schoot of bepaalde taken niet aankon, diende de staat te ondersteunen of op te treden. Het primaat van de ordening ligt bij de gemeenschappen, de overheid is secundair. Dit beginsel wordt geduid met het begrip: subsidiariteit.

Deze drie beginselen – solidariteit, corporatisme en subsidiariteit – vormen de kern van de encycliciek *Rerum Novarum* (Van de nieuwe dingen), die paus Leo XIII in op 15 mei 1891 publiceerde.

De encycliciek kreeg de nodige kritiek te verwerken. De paus was – zo stelden zijn critici – te ongenueanceerd. Om de (aanhoudende) kritiek te weerleggen verscheen in 1901 opnieuw een encycliciek, maar de opzet om de kritiek te weerleggen faalde. *Rerum Novarum* was te veel gebaseerd op verouderde opvattingen in relatie tot de opvattingen in de samenleving – althans dat meenden de kritikasters van de paus. Uit *Graves de Communi re oeconomia disceptationes* (Over de ernstige geschillen op economisch gebied) bleek dat de paus het niet geheel oneens was met zijn tegensprekers. Maar toch bleef de kritiek aanhouden. De encyclicieken schetsen een onjuist beeld van de werkelijkheid en daardoor sloten de oplossingen, die de kerk bood niet aan op die werkelijkheid. In 1931 verscheen een nieuwe encycliciek "Na veertig jaar" (*Quadragesimo Anno*). Daarin poogde paus Pius XI aan te sluiten bij de tijd. De harde veroordeling van het socialisme uit de eerst genoemde zendbrief werd aanmerkelijk genuanceerd. Het socialisme had ook

¹⁵ mr. P.A.G. Cammaert en C.A. van den Berg: Congesboek van het Christelijk sociaal congres 1991, Kampen, 1992, 273 e.v.

¹⁶ Verantwoordelijkheid in perspectief, 16

¹⁷ R.S. Zwart: Gods wil in Nederland, Kampen, 1996, 21 e.v.

¹⁸ Dr. A. Kouwenhoven: De dynamiek van christelijk sociaal denken, Nijkerk, 1989, 61 e.v.

goede kanten, maar het Oost-Europese communisme werd in de ban gedaan, vooral omdat het strijdig was met de eigendomsopvattingen van de kerk. Sinds Thomas van Aquino leerde de kerk het beginsel van het gemeenschappelijk gebruik van goederen als hoogste norm. Maar in de wereld na de zondeval kon die regel niet meer integraal worden toegepast en zo kon het private eigendom gerechtvaardigd worden. In het communisme viel men weliswaar formeel terug op het thomistische beginsel, maar leek men voorbij te gaan aan de realiteit van de zondeval. (Belangrijk voor de doorwerking van de katholieke sociale leer was o.a. Schaeppman)

Het 2^e Vaticaans Concilie in 1965 sloeg een duidelijk andere weg in. Tot dan accepteerde de kerk het kapitalisme als ordeningsprincipe en poogde de katholieke sociale leer de uitwassen te bestrijden. Na het Concilie bleken twee zaken veranderd: Er werd niet langer over de katholieke sociale leer gesproken alsof er één leer was, die paste in alle situaties. Met sprak nu over "het sociale onderricht van het Evangelie". Daarmee werd de blauwdrukgedachte, die herkenbaar is in het neo-thomisme, verlaten. En er werden vraagtekens geplaatst bij het kapitalisme als ordeningsmodel.

De katholieke sociale leer in ons land

De protestans-christelijke variant van het christelijk-sociaal denken was weliswaar niet uniek Nederlands¹⁹, maar kreeg in ons land zijn eigen uitwerking in de Nederlandse context. De katholieke sociale leer is naar de aard van de rooms-katholieke kerk een internationale leer, die ook in Nederland werd toegepast.

Rerum Novarum had opgeroepen tot het organiseren van de rooms-katholieke arbeiders. In ons land leidde dat o.a. tot de oprichting van rooms-katholieke bonden. Kapelaan A.M.J.M. Ariëns speelde daarbij een belangrijke rol. Hij stond aan de wieg van textielarbeidersbonden in Twente, die leidde tot de oprichting van een interconfessioneel samenwerkingsverband van lokale bonden "Unitas". Unitas heeft een belangrijke rol gespeeld in de oprichting van het CNV in 1909. Een verloren staking in een jutebedrijf in 1906 vormde de aanleiding te zoeken naar verbinding met andere christelijke organisaties. Dat verbond kwam in 1909 tot stand. Aan die oprichting ging overigens een langdurige discussie over het karakter van de nieuwe vakcentrale vooraf. Unitas, maar ook de interconfessionele mijnwerkersbond stonden een interconfessionel vakcentrale voor. Zowel in protestant-christelijke als in rooms-katholiek kring leefden gelijksortige opvattingen en deelde men maatschappijvisies (dat gold overigens niet voor religieuze en politieke opvattingen). In 1909 kwam het CNV tot stand als interconfessionel organisatie. Dat karakter kwam o.a. tot uiting in de statuten. Als grondslag koos men de volgende zin: "Het Christelijk Nationaal Vakverbond aanvaardt als grondslag de Christelijke beginselen en verwerpt mitsdien de klassenstrijd." Maar het interconfessionel karakter van het CNV was geen lang leven beschoren; in 1912 werden de rooms-katholiek leden gedwongen het CNV te verlaten op straffe van excommunicatie.

In de praktijk werkten het CNV en de rooms-katholieke vakbeweging vaak samen, maar verschilden soms ook grondig van mening. Dat verschil kwam o.a. tot uiting rond de bedrijfsorganisatie. De rooms-katholieken volgden daarbij de gedachte van het corporatisme en de subsidiariteit, terwijl het CNV zich vooral baseerde op de gedachte van de soevereiniteit in eigen kring.

De veranderingen, die op het Vaticanum II tot stand kwamen hadden grote en onmiddellijke invloed op de katholieke sociale beweging in ons land. Het NKV koos voor een strategie, die moest leiden tot een zo sterk mogelijke samenwerking met de andere vakcentrales. Dat leidde in 1974 tot een breuk met het CNV en tot de oprichting van de FNV in 1975²⁰. Sinds die gebeurtenis traden rooms-katholieke organisaties toe tot het CNV, veelal via een fusie met een CNV-bond²¹ en kreeg het interconfessionele karakter weer betekenis. Zo af en toe – bijvoorbeeld rond de voorbereiding van het 3^e Christelijk-sociaal Congres – wordt de vraag gesteld welke organisatie (FNV of CNV) de rooms-katholieke traditie in vakbondsland in ere houdt.

Gods wil in Nederland

Deze lesbrief poogt een ruwe schets te geven van het christelijk-sociaal denken in Nederland. Een manier van denken gebaseerd op wat als de bijbelse boodschap voor de samenleving wordt begrepen. In de 19^e eeuw kon er geen misverstand bestaan. Mannen zoals Kuyper kenden de betekenis van Gods Woord – al zouden zij dat zelf nooit zo gezegd hebben. Hun uitleg was de ware uitleg en die was onbetwistbaar. Er was een nauwe relatie tussen geloof en geloofsbeleving. De standpunten werden met hoofdletters geschreven en de ideologie was rechtstreeks ontleend aan Gods Woord.

In de loop van de 20^e eeuw werd men voorzichtiger. Die voorzichtigheid was het gevolg van ten minste twee bewegingen:

In de eerste plaats werd de leer geconfronteerd met de werkelijkheid. Die werkelijkheid bleek weerbarstiger dan men wellicht wenste en men kreeg meer oog voor de goede kanten van op zich verwerpelijke ideologiën (verwerpelijk vanuit het eigen standpunt gezien natuurlijk). Zo speelt het mislukken van de PBO, waarvoor jaren was gestreden, ongetwijfeld een rol in verschuivende gedachtevorming.

In de tweede plaats werd men voorzichtiger met Gods Woord. Kort gezegd speelde de ervaringen in de Tweede Wereldoorlog daarbij een belangrijke rol. Konden wij Gods woord wel zo absoluut kennen? Paste ons – zeker na Auschwitz – niet een terughoudender opstelling?

¹⁹ Het christelijk-sociaal denken is ook herkenbaar in de Verenigde Staten en (in veel minder mate) in Canada.

²⁰ Jan Jacob van Dijk: Samenwerking tussen de vakcentrales na 1958 in Cahier over de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging, deel 3: 90 jaar CNV: Mensen en uitgangspunten, 77-116

²¹ CNV Publieke Zaak, de Onderwijsbond CNV, de ACP, de ACOM en de CNV Kustersbond zijn ontstaan als gevolg van een fusie tussen een protestantse en een rooms-katholieke organisatie.

In zijn openingstoespraak legt Abraham Kuyper een directe relatie tussen zijn theologische en zijn maatschappelijke opvattingen. Hij past de "ordonatiën Gods" toe. Daarvan is een eeuw later niets meer terug te vinden in de openingstoespraak van Henk van Zuthem. Kende Kuyper Gods Woord, Van Zuthem laat zich door de Bijbelse boudschap inspireren. Het CNV Visieprogramma uit 1994 is ook een goed voorbeeld. Er zijn uitgangspunten, woorden die ook in een bijbelse context zijn terug te vinden. Maar die uitgangspunten vormen de basis voor de vier noties. Gods wil in Nederland wordt minder vanzelfsprekend gekend als een eeuw geleden²².

Toch wil dat niet zeggen dat daarmee het christelijk-sociaal denken in de vergetelheid raakt. Na de verloren verkiezingen in 1994 trachtte het CDA zich te herstellen van het geleden verlies. Het baseert zijn program van uitgangspunten op de gedachte van de "gespreide verantwoordelijkheid" en sluit daarbij aan op de traditie, maar stelt de vragen van deze tijd²³.

In zijn oratie concludeert prof. dr. J.J. van Dijk: "De uitgangspunten van het christelijk-sociaal denken bieden aanknopingspunten om deze nieuwe uitdagingen aan te gaan. Belangrijkste uitgangspunt is een juiste verantwoordelijkheidsverdeling, waarbij persoonlijke en substantiële verantwoordelijkheid de sleutel voor het succes zijn." Hij gaf zijn oratie als titel "Bouwers en bouwstenen" en hij stelt vast dat de bouwstenen – het christelijk-sociaal denken - en de bouwers – de christelijk-sociale organisaties - er zijn.

Aanvulling (door redactie CSN): En nu verder:

1- Na een enthousiaste start in 1991 na 100 jaar een nieuw christelijk sociaal congres en nu protestants en katholiek samen, werd het stil. De Millenniumwisseling was een goede aansporing om het Christelijk Sociaal congres te laten herleven en vanaf AD.2000 wordt het sindsdien ieder jaar gehouden.

Thema's:

2000: ghetto's en pleinen

2001: wat bezielt mij en mijn organisatie

2002: heel de mens

2003: wat zijn waarden waard

2004: goed werk leveren; bezieling waar maken

2005: menselijkheid als maat

2006: het verschil maken

2007: maatschappelijk leiderschap, zijn we er klaar voor.

2008: solidariteit in de global village

2009: herstel van vertrouwen

2010: een huis om in te wonen- een samenleving met hart en ziel

2011: schepping en samenleving, een duurzame relatie

Meer over het landelijk christelijk sociale congres op: www.christelijksociaalcongres.nl

(via die website kan men zich ook als deelnemer opgeven; de bijeenkomst is ieder jaar eind augustus)

2- Het CNV gaat consequent door om te acteren vanuit de bronnen van het christelijk sociaal denken, en dat te midden van snelle maatschappelijke veranderingen: een crisis, zpp'ers, moeilijke pensioendiscussies, etc.

3- Het CDA omhelst het christelijk sociale denken, maar heeft het moeilijk principe en werkelijkheid te rijmen daar er grote bezuinigingen moeten gebeuren

4- De Christen Unie plaatst zich ook volledig in de oorsprong en geschiedenis van het Christelijk Sociale denken en probeert er ook naar te handelen. Maar liep ook aan tegen de realiteit van 4 jaar mede-regeren, dat e.e.a. in de praktijk moeilijk is.

²² Zie ook: Doekle Terpstra: Meer dan geld verdienen, Kampen, 2004, 158 e.v.

²³ CDA: Program van Uitgangspunten, jaartal